

Fotbollselskapet

Halvdan Haugbakken

SINTEF Teknologi og samfunn, avdeling for Innovasjon og virksomhetsutvikling

Publicerad på Internet,

www.idrottsforum.org/articles/haugsbakken/haugsbakken091007.html

(ISSN 1652-7224), 2009-10-07

Copyright © Halvdan Haugbakken 2009. All rights reserved. Except for the quotation of short passages for the purposes of criticism and review, no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the author.

Staten är ett intressant begrepp, fenomen och studieobjekt. Efter att länge ha motsvarat sitt etymologiska ursprung, det vill säga *stare*, *status*, bestående tillstånd, på gränsen till statisk, har staten – i betydelsen överordnad garant för organiserade samhällens fortbestånd – genomgått dramatiska förändringar under de senaste 2–300 åren. Grunderna i modern statsteori finns hos Platon och Aristoteles, som bidrog till och fick uppleva framväxten av de första staterna, stadsstaterna i Grekland, som så småningom replikerades över hela Medelhavsområdet. Genom århundradena har staten i dess många variationer på samma grundtema, det vill säga en- eller fåmansvälde, oftare varit folkets fiende än dess beskyddare, dess utsugare snarare än dess välgörare. Härvidlag har verkligheten skilt sig från kartan, till exempel i Aristoteles tappning, enligt vilken staten ska garantera en naturlig fördelning av materiella tillgångar, rättvisa och beskydd, samt moralisk fostran. Det finns historiska exempel på folkliga resningar mot autokratiska statsbildningar, men de var få och föga framgångsrika, med ett bekant undantag – den franska revolutionen. Med industrialiseringen och framväxten av ett nytt slags klassamhälle kom också krav på ökat inflytande inom staten som politiskt system, och demokratisering fördes högt upp på agendan. Statsteorier utvecklades av Marx och Engels – där staten sågs som den härskande klassens verkställande organ, och av Weber, som definierade staten i termer av faktiskt monopol på legitim våldsutövning inom ett specifikt territorium. Efterkrigstiden domineras, kan man säga, av i huvudsak tre statsteoretiska inriktningar, dels marxismens, i förhållande till Marx själv kraftigt reviderade, utgångspunkt i det kapitalistiska samhällets klassmotsättningar, dels pluralismens syn på staten som en i huvudsak neutral aktör som svarar mot krav från många håll, med Robert Dahls ord en polyarki, samt neoinstitutionalismens, som till skillnad mot de andras syn på staten som reaktiv snarare uppfattar den som en av institutioner uppbyggd, autonom och proaktiv enhet.

En nutida statsteoretisk infallsvinkel uppfattar att den moderna staten drar sig tillbaka. Bland annat den kända brittiska forskaren Susan Strange (1923–1996) såg med oro den territoriella staten vika ned sig till förmån för internationella ekonomiska sammanslutningar på en global marknad. Stranges tankegångar bildar en av utgångspunkterna i Halvdan Haugbakkens essä om fotbollsbolag. Det andra teoretiska benet svarar den australiensiske antropologen Bruce Kapferer för, med sitt begrepp "oligarch-corporation". Haugbakken använder – framgångsrikt – de moderna storklubbarna inom fotbollen som exempel i ett djuplodande teoretiskt och empiriskt arbete som spänner över nationalstatens försvagning i globaliseringens tidevarv, och den Weberianska statsteorins försvagning i en tid som kännetecknas av deterritoriella organisationer och en tendensiell minskning av statlig våldsanvändning inom det egna territoriet. Och när staten drar sig undan tar idrotten för sig – eller i varje fall fotbollen. Halvdan Haugbakken bjuder på spännande och provocativa tankegångar om klubbfotbollens grädda – Manchester United, Barcelona FC, med flera – som exempel på oligarkiskt styrda korporationer som trotsar statlig, och överstatlig, styrning.

Innledning

Dette essayet har følgende spørsmål som analytisk bakteppe:

- Har dagens europeiske fotballklubber likheter med multinasjonale selskaper?
- Har verdens største idrett blitt mer opptatt av profitt enn sportslige resultater?
- Er klubber som FC Barcelona å forstå som etterlevninger av de gamle handels-selskapene, som styrte store deler av kloden i mer enn 250 år, som *The East India Company*?
- Kan det tenkes at fotballklubber, nasjonale og internasjonale fotballforbund, TV-selskaper og andre institusjoner innen idretten, er mer og mer lik det som Kapferer (2005) har kalt for *oligarch-corporation*?

Disse spørsmålene danner utgangspunktet for dette antropologiske essayet. Essayet har som intensjon å trekke på nåværende antropologiske diskusjoner om staten, og se momenter fra den i forhold til prosesser i den globale fotballverdenen. En av mine hovedinteresser er å ekspandere på tidligere ideer om kapitalens rolle i fotballens sosiale verden (se Haugsbakken 2004, Haddal & Haugsbakken 2004) og knytte dette opp til argumenter tatt opp av antropologen Kapferer. Kapferer har de siste årene viet seg til å diskutere statlige prosesser og strukturer og suverenitetsbegrepet (Kapferer 2004). Han har spesielt tatt for seg multinasjonale selskapers rolle, og knyttet dette til den teoretiske konstruksjonen *oligarch-corporation*, en ny deterritoriell global statsformasjon som vever sammen multinasjonale selskapers interesser og statlig makt. Ettersom store privateide aktører og globale kapitalkrefter de siste tjue årene har inntatt en mer prominent posisjon og rolle i utformingen av global fotball, aktualiseres derfor spørsmålet om man også ser konturene av oligarkkorporasjonen innen en av verdens mest populære idretter. Med dette som bakteppe, har essayet som intensjon å kaste lys på forholdet mellom fotball, stat, kapital og territorialitet.

Antropologien og statens tilbaketrekning

Siden 9/11 har det vokst fram interesse for staten i deler av det antropologiske fagmiljøet. Staten er et nytt forskningsprosjekt; å analysere den er blitt et viktig anliggende. Et særlig analytisk moment fra debatten knytter seg til det som noen antropologer har kalt for "statens tilbakekomst, oppløsning eller transformasjon" (Fagertun m.fl. 2006:191). Mens faget i tidlig faghistorie forsto staten ut fra opprinnelses- og systemorienterte retninger, (Cohen 1978, Service 1978), beskjeftiger nåværende tilnærminger seg med om forholdet mellom stat og territorialitet, og makt og suverenitet.

Strange (2004) er en av dem som argumenterer for at vi er inne i en periode som karakteriseres av statens tilbaketrekning. En lesing av hennes tese er å tenke seg at globale krefter har en type akselererende dynamikk, som innebærer nedbryting av statlige maktstrukturer, for så å bli redistribuert og slynget ut i mektige ikke-statlige økonomiske nettverk, maktstrukturer som i liten grad er avhengig av territorium for å eksistere. En slik tanke kan understøttes ved å peke mot at 51 av verdens 100 største økonomier er privateide, og at det er ikke-statlige aktører som kontrollerer disse økonomiene (Anderson & Cavanagh 2000).

Denne biten av data viser det enorme globale omfanget av det Trouillot (2003) har kalt for "state effects", en term som viser til at organisasjoner og institusjoner som NGOer, multinasjonale selskaper og intrastatlige konstellasjoner som IMF og Verdensbanken utfordrer statens funksjoner og oppgaver. Hardt og Negris (2000) kontroversielle politiske konstruksjon, *Empire*, er et annet inntak for å studere statens tilbaketrekning. *Empire*, som sentrerer rundt postkoloniale tanker om imperialisme, og knytter seg til hvordan enkelte stater bruker statlig suverenitet til å utføre oversjøiske krigsoperasjoner, kaster nytt lys over hvordan visse strukturelle og økonomiske enheter i retning av nyliberalisme, inntar en ny politisk dominans i den globale verdenen.

Etter min forståelse handler "statsdebatten" om å utfordre den weberianske forståelsen av staten, en definisjon som knytter seg til å tilskrive staten som den eneste legitime autoritetsformen med monopol på bruk av vold innenfor et gitt territorium. Statens absolutte makt over sine territorier er under hardt skyts, og det er i økende grad fra antropologisk hold rettet kritikk mot den vestlige forståelsen av den. For ofte blir staten forstått som en statisk, totaliserende, deterministisk og overhomogeniserende juridisk maktorganisasjon, som artikulere seg i form av ulike byråkratiske strukturer og institusjoner med legitim bruk av vold. En følge av denne forståelsen er at man lett overser andre forståelser som vektlegger hybride og fleksible trekk, som er resultatet av menneskelige forhandlinger (se Ferguson & Gupta & 2002, Geertz 2004). Antropologenes tilsvarende er at statlig kontroll kan for eksempel forstås som en sosial konstruksjon som reproducerer seg i hverdagslivet og skriver seg inn som del av sosialt og kulturelt liv, eller være del av ulike kulturelle kosmologier og ontologier (se Herezfeld 1992, Aretxaga 2003, Geertz 1980, Kapferer 2005, Taylor 1999, Sahlins 2004).

Likevel bidrar ikke antropologers kritikk til nevneverdige endringer; antropologers fremstøt er bundet til en webersk forståelse, hvor man fremdeles restuderer organisasjonelle og strukturelle aspekter, samtidig som økonomi og prosess inngår i den analytiske verktøykassa. Man finner ikke kruttet opp på nytt gjennom å hevde at man må vende forskerøyet utenfor feltene som formelt og uformelt utgjør statsapparatet. Derfor er fagdebatten om statens tilbaketrekning en teoretisk avgrensingsproblematikk (Fagerthun m.fl. 2006:194). Fordi, det er fremdeles dem som advarer mot statens tilbaketrekning, og heller påpeker at i en kontekst av globale krefter må en knytte staten til trekk som det transnasjonale og translokale, samt anerkjenne statens kulturelle dimensjoner – som sannsynligvis har et undervurdert potensial. Sharma og Gupta argumenterer for en radikal tilnærming, gjennom at staten må forstås som "...multilayered, contradictory, translocal ensemble of institutions, practices and people in a globalized context." (2006:6).

Oligarker og oligopoler

I debatten om statens tilbaketrekning er det enkelte røster som skiller seg ut og nye introduserer analytiske konstruksjoner. Kapferer er en av dem som klinger til den weberianske forståelsen av staten, men samtidig advarer han mot at man ikke må overse den politiske konteksten i analyser av statlig makt og prosesser. Hans poeng er at antropologer ikke må gi etter for reduksjonistiske perspektiver. Kapferers siste års prosjekt har vært viet for det

han kaller for *oligarch-corporation*. Termen referer til at "current configurations of global, imperial, and state power relate to formations of oligarchic control" (Kapferer 2005:1). Kapferer definerer oligarkiet som en type fåmannsvelde, som kan bestå av familier, familiedynasti, slektsgrupper, eller tette nettverk av personer, som har relativ eksklusiv politisk kontroll over viktige økonomiske ressurser. Opp gjennom historien har oligarkiet spilt en sentral rolle i de fleste statskonstellasjoner. Og den har ikke mistet sin betydning de siste årene. Oligarkiet er del av den nye globale politiske ordenen. Kapferer knytter oligarkiet til den posisjonen som multinasjonale selskaper har inntatt. Hans påstand er at multinasjonale selskaper bruker statens mektige maktmonopol for å sikre sine egne interesser, som alltid handler om kun én ting; profitt. Kapferers eget empiriske eksempel er de gamle handelsselskapene som *The East India Company*. Mens de gamle handelsselskapene var en integrert del av staten med sine egne lover, militære avdelinger og territorier som de styrte under regjeringers beskyttelse - noe som gjorde dem mektigere enn statene de var kontrollert av - er situasjonen i dag reversert. Oligarkkkorporasjonen er i dag uavhengig av stat, i tillegg til at den opererer uinnskrenket av territorium. Dens styrke ligger i et fleksibelt og personsentrert autokrati, som skiller seg drastisk fra ett upersonlig regelstyrt og sentralistisk maktapparat (Sennett 2000). I tillegg er det praksiser og normer for styring av multinasjonale selskaper som går i bresjen og gir malen for hvordan dagens stater bør ledes; styringen av velferdsstater baseres i mindre grad på ikke-fleksible kontrollsystemer, men henter inspirasjon fra hvordan moderne selskaper ledes, en styring som baserer seg på desentralisering, delegering av beslutningsmyndighet og nedbygging av interne hierarkier.

Kapferers poeng at et av de mest karakteristiske trekkene med oligarksystemet, er dens potensial til å konsentrere mye makt på få hender, helst i form av en liten gruppe mennesker som innehar viktige posisjoner i multinasjonale selskaper og i det statlige maktapparatet. Slår man så disse to enhetene sammen, oppnås mye maktkonsentrasjon av en liten gruppe. Ikke overraskende er det USA under Bush II-administrasjonen som figurerer som hovedeksemplet på det kleptokratiske oligarkiet (Nonini 2005). Sentrale regjeringsmedlemmer hadde under Bush-administrasjonen nære forbindelser til de store amerikanske multinasjonale selskapene, og var anklaget for å bruke sin politiske innflytelse og posisjoner til å tjene sine tidligere arbeidsgivere, spesielt i forhold til å forfordele kontrakter i gjenoppbyggingen av ulike lands infrastruktur som for eksempel Irak. Og det er nettopp invasjonen av Irak som illustrer oligarkkkorporasjonens globale maktposisjon og appetitt for mer profitt; den er deterritoriell, altså ikke avhengig av territorium for å fungere, men kan bevege seg fritt og bruker nasjonalstatens legitime voldsmonopol for å sikre sine interesser.

Kapferers oligarkkkorporasjon kan leses på ulike måter. Men først og fremst er det et forsøk på å formulere et annet syn på tilstanden i internasjonal politikk enn Hard og Negrís (2000) *Empire*. Mens *Empire* er en marxistisk tekst og tar opp nytenkning rundt imperialisme, er Kapferers tankegodt et forsøk på å tone ned dette, samtidig som han konsentrerer seg om rollen til multinasjonale selskaper i en globalisert verden. Men Kapferer overser ikke betydningen av imperialisme, men fremholder at dette i liten grad er viktigst når okkupasjon av nytt territorium ikke nødvendigvis er tuftet på ekspansjon av en stats territorier. Mens mange andre antropologer er tilbakeholdende og i liten grad gjør forsøk på å formulere nye statskonstellasjoner, er det nettopp dette Kapferer gjør. Et annet punkt er at hans tilnærming blir det samme han sjøl kritiserer andre forståelser av staten for å være; statiske, totaliserende, deterministiske og overhomogeniserende enheter. Samtidig bidrar Kapferer

til å myke opp om den totalistiske forståelsen av staten, ved å trekke frem nødvendigheten av å forstå staten på et mer desentralisert nivå.

Fotball og oligarkorporasjoner

Spørsmålet er om trekk fra debatten om statens tilbaketrekking er relevant innen fotballens rekke. Det er den; på et vis er fotballen en arena for å studere slike forhold, siden idretten er et speilbilde av samfunnets økonomiske, politiske og kulturelle prosesser. Det mest entydige forholdet på statens tilbaketrekning i fotball uttrykker seg gjennom at den statsideologiske kampen mellom kapitalismen og kommunisme er blitt byttet ut, samtidig som det har vært en radikal oppmykning av restriksjoner innen spillet, særlig på spillerlønninger, overgangssummer på spillere og avskaffelse av maksimumskvoter på utenlandske spillere på klubbnivå innen nasjonale ligaer, forhold som man særlig har sett effekten av etter implementeringen av den omstridte Bosman-dommen fra 1996. Med andre ord, globale krefter har for lengst inntatt spillet, og fått en mer avgjørende rolle og innflytelse på hvordan sportens sosiale identiteter produseres, vedlikeholdes og reproduseres.

Et annet karakteristisk trekk som viser statens tilbaketrekning er de symbolske rollebyttene; global økonomisk markedsliberalisme har åpnet opp for at ulike private aktører konsoliderer sin posisjon gjennom tettere forbindelser til fotballen. I den grad det har vært avskaffelse av statlige monopoler på kryss og tvers i det europeiske samfunnet, har dette åpnet opp for at fotball kan oppfattes som en privatisert underholdningsindustri hvor fans (fotballforbrukere) har adgang til idretten hver eneste dag på private betale TV-kanaler. Mens fotball tidligere var et symbolsk offentlig gode som fans hadde gratis tilgang til på TV, for eksempel, et forhold som var sikret gjennom at rettigheter var tilgjengelig blant allmennkringkasterne, er dette nå i hendene på private og mektige aktører. Vil en supporter se en kamp, tvinges de først til å betale for å ha adgang til den (se Lee 1998). Likevel har ikke staten forsvunnet hundre prosent fra fotballen; fremdeles har staten interesser i ritualen, men dette knytter seg ofte til nødvendigheten av offentlig kontroll av ritualen. Det å gå på enten en lokal, nasjonal eller internasjonal fotballkamp er fremdeles preget av stort politisk og militær oppbud.

Statens tilbaketrekning aktualiserer i hvilken grad global fotball har blitt tatt over eller utsatt for oligarkisk kontroll. Hvis jeg skal ta Kapferer på ordet, handler det først om å tydeliggjøre i hvilken grad et lite fåmannsvelde med tette forbindelser til statlige strukturer og multinasjonale selskaper har gjort inntog eller tatt kontroll over idretten. I tillegg må eller bør man kunne linke dem sammen gjennom eksempelvis at de opererer innen et territorielt rom. Er dette så tilfellet?

På dette vil jeg verken svare et entydig ”ja” eller ”nei”. Det er ulike svakheter med definisjonen på oligarkiet; for det første er det ikke nok å påvise at slike forbindelser eksisterer kun ved å hevde at de teoretisk kan eksistere. For det andre blir Kapferers tilnærming svært så totaliserende og overgeneraliserende. Hans analyser er viktige, men med alle teoretiske konstruksjoner er etterprøvnbarhet alltid en utfordring. Mitt ankepunkt ligger på et nivå der Kapferer antyder, men som han ikke helt kalkulerer inn i diskusjonen; oligarkkorporasjonens juridiske aspekt. Kapferer berører et av multinasjonale selskapers vesentlige kilder til

ekspansjon og enorme maktpotensialer; å kunne akkumulere stor økonomisk makt gjennom et uendelig antall andelsholdere.

Dette er et punkt som Bakan (2004) berører. Bakan viser til at en av selskapets styrker nettopp ligger i at den er anerkjent som en juridisk person, som i betydningen at selskapet kan sidestilles med å ha samme rettigheter og plikter som hvilken som helst fysisk person. Selskaper kan bli saksøkt, saksøke, gi arbeid og betale skatt, å ha de samme juridiske rettigheter og plikter som et vanlig menneske. Kombinert med egenskapen å ha mange andelsholdere, et forhold som gjør det i stand til å bli en gigantakkumulator av penger, bygger den seg opp til å ha en økonomisk makt som brukes der det er mest hensiktsmessig; den er en formidabel maktsmaskin. Det er nettopp dette aspektet som kjennetegner oligark-korporasjonens inntog i fotballen – gjennom bruk og fri flyt av kapital på kryss og tvers av landegrensener har dette gitt muligheter for oligarkisk kontroll.

Den frie flyten og bruken av kapital på kryss av landegrensener får også utventede konsekvenser på spillet, spesielt i forhold til geografisk tilhørighet og kollektiv representasjon. Som mange fans vet, så er fotballklubber en av de raskeste arenaene som gir adgang til den lokale kulturen. Idrettslag eller klubber representerte tidligere lokale enheter som nabola-get, bygda, tettsted, by og region. Dessuten vil overbyggingen mellom lokal tilhørighet og lokalitet være høyere, dersom et lag består av mange spillere med sosial opprinnelse fra det stedet som en klubb gir seg ut for å representere. Jo flere lokale spillere, jo bedre vil sammenheng med territorialitet være. Men med årene ser man at dette har gått motsatt vei; fotball er i dag mer deterritoriell enn territoriell, et forhold som stiller spørsmål med hva en klubb egentlig kollektivt representerer. Er klubber som FC Barcelona og Manchester United fremdeles symboler på katalansk identitet og arbeiderklassekultur, eller har de vokst til å bli globale merkevarer som samler supportere fra alle verdens hjørner? Hvem er den mest lokale United-supporten, en skandinavisk *red* eller lokal *lad* fra Manchester? Kapitalens inntog i fotballen stiller altså fundamentale spørsmål med idrettens potensial til å være en bærer av sosiale identiteter.

På kryss og tvers av fotballens organisasjonskart finner man raskt de deterritorielle strukturene, eller nettverkene som kjennetegner oligarkkorporasjonen. Hvis de ikke har direkte eller indirekte forbindelser til en eller annen form for statlig makt eller prosesser, er det en rekke forhold som indikerer at enkelte aktører er på god veg til å innta rollen og posisjonen som multinasjonale selskaper har. Disse materialiserer seg i ulik fart på kryss og tvers av nasjonale landegrensene, og statens tilbaketrekning og det åpne kapitalmarkedet tilrettelegger for dens massive ekspansjon og konsolidering. Avhengig av hvilken eierskaps- og organisasjonsmodell det er snakk om i den aktuelle fotballkulturen, er det nettopp privateide aktører som i større grad står bak hver av de store fotballklubbene. Men det er alltid en utfordring å få dem fram i lyset på grunn av idrettens kompleksitet.

Arkeeksemplet på oligarkisk innslag og kontroll i global fotball finner man i England og Russland, ikke mist tydeliggjøres forholdene der hvordan *individuelle* oligarklignende aktører med nære bånd til statelige strukturer og nettverk har etablert tette koblinger til europeiske klubber. Den russiske milliarderen Roman Abramovich, også omtalt som en av de russiske oligarkene, er et godt bilde. De russiske oligarkene er et påsatt begrep på en gruppe med russiske forretningsmenn som under Gorbachev-epoken smuglet vestlige konsumprodukter og solgte dem videre på svartebørsen til den russiske befolkningen. Etter murens fall på begynnelsen av 90-tallet, vokste oligarkenes posisjon til utrolige høyder,

fra ingenting til å ha kontroll over landets høye energiforekomster. Oligarkene opparbeidet seg en mektig posisjon gjennom å ha tette koblinger til den demokratisk valgte regjeringen, samtidig som de utnyttet og forsto privatiseringsbølgen av sovjetisk statseiendom til sin egen fordel. Og Abramovich var nettopp en av personene som gjennom sine tette bånd til den politiske eliten i Russland, har omsatt sine økonomiske ressurser i engelsk fotball. Abramovich har til tider blitt rangert som en av verdens rikeste menn, en formue han har ervervet gjennom sine forretningsinteresser i den russiske oljeindustrien. I 2003 gjorde han global entré da han overtok som eier av den engelske fotballklubben Chelsea FC via sine investeringselskaper.

Det er ikke kun på eiersiden at man ser at oligarkisk kontroll og praksiser uttrykker seg. Fordi, et fremtredende virkemiddel multinasjonale selskaper bruker for å befeste sin posisjon er å kombinere økonomiske praksiser med økte rettigheter over spillet. Kjøp og salg av TV-rettigheter til nasjonale ligaer og kontinentale turneringer som Champions League, EM og VM, har vært med på å bane vei for økonomiske enheter som Kapferer selv understreker som oligarkkorporasjonen; multinasjonale TV-selskaper. Igjen er private mediestitusjoner et godt eksempel på hvordan idretten har økt i verdi gjennom at rettigheter over spillet har gått fra offentlige TV-kanaler til privateide betalingskanaler. I 1978 betalte den britiske statskanalen BBC ca. 125 millioner kroner for rettighetene til å sende fotball i fire år. I 1992 endret den engelske toppserien struktur, noe som medførte at klubbene i den øverste divisjonen slapp å dele fortjenesten fra salg av TV-rettigheter med de øvrige klubbene lavere i ligasystemet. Med nye kort på hånden forhandlet de frem en avtale med kabel- og satellitt-tv stasjonen BSkyB og BBC, der BSkyB fikk rettighetene til direkte overføring av kamper. Som et resultat av dette ble det totale beløp i 1992 £304 millioner for en fem års avtale. Ni år senere, i 2001, ble Premier League solgt for over 20 milliarder norske kroner for tre nye år til hovedsakelig privateide BSkyB.

Det skal ikke mye fantasi til for å påvise at oligarkkorporasjonen uttrykker seg på ulike felt i fotballens sosiale verden. Så vel som at eksterne aktører forsøker å tilkjempe seg en sentral plass, ser man også konturene av interne prosesser hvor aktører med opphav innad i idretten forsøker å konsolidere sin egen posisjon, gjennom å benytte seg av tilsvarende strategier som multinasjonale selskaper gjør. Fotball kan like gjerne være en arena som produserer og tilrettelegger for enheter som kan bli multinasjonale selskaper, så vel som de er tiltrukket og finner interesse av den. Global markedsliberalisme ser ut til å ha snudd opp ned på lojalitetsbåndene mellom ulike organisasjoner og institusjoner gjennom at organer som tidligere var ”venner”, nå i økende grad er i konflikt med hverandre i kampen for mer makt og penger. Armstrong og Giulianotti (2001) argumenterer for at den vertikale strukturen som en gang reflekterte fotballen som del av det sivile samfunnet; FIFA, UEFA, nasjonal forbund, klubber og spillere, er reversert og lite preget av rette kommandolinjer. Det er motsatt, gjennom at den har fått en horisontal styrking og aktørene forsøker å befeste egne posisjoner. Lojalitetsbåndene går i mange retninger, gjennom at aktører er i allianse på tvers og i konflikt med hverandre oppover og nedover i hierarkiet. Det har for eksempel over de siste årene blitt påpekt at FIFA og UEFA har lange tradisjoner for nærmest å krige mot hverandre, om hvem som skal ha hegemoniet over verdensfotballen (Sugden, Tomlinson & Darby 1998). På klubbnivå ser man et tilsvarende mønstre; her foregår det nettverksbygging på europeisk klubbnivå. I 2000 inngikk for eksempel Europas største fotballklubber en allianse som ligner den verdens mektigste industriland har seg imellom,

både i form og symbolsk innhold, en allianse med navnet ”G-14”. G-14 ble etablert av 14 ledende europeiske klubber som reaksjon på den enorme makten som FIFA og UEFA har bygget opp de siste årene. Gjennom en slik G-14-allianse, ville klubbene få en mer enhetlig og omforent stemme i sine forhandlinger med de internasjonale fotballforbundene. I 2002 ble klubbfellesskapet utvidet til 18 klubber. Til tross for utvidelsen, endret ikke alliansen navn til ”G18”, men fortsatte under sitt opprinnelige navn, G14. På samme måte som verdens mektigste industriland ser behov for å endre antall medlemmer – opp gjennom årene har G7, endret seg til G8, mens nå skal fellesskapet hete G20 – er det åpenbart at klubbene i G14 henter navn og inspirasjon fra hvordan verdens mektigste industriland organiserer sine internasjonale møter.

De multinasjonale selskaperes kamp om å få symbolsk eiendomsrett over spillet, utløser naturlig nok reaksjoner blant dem som elsker idretten mest; fansen på grasrotnivå. Sportens forbrukerledd har siden slutten av 90-tallet, vært involvert i en global protestbevegelse, som på en eller annen måte uttrykker sin misnøye. Bevegelsen kan tolkes som en kapital versus demokratikamp, hvor fansen kjemper for økt innflytelse over produksjonsmidlene. Statens tilbaketrekning vekker til livet en demokratibevegelse; fansens kampsaker handler om å fremme deres stemmer i organer dominert av kapitaltunge aktører, samtidig som det er en kritikk av den statlige kontrollen som fansen er blitt stadig mer eksponert for. Etter at det ble et massivt fokus på volden som preget idretten på 70- og 80-tallet, samt de store fotballtragediene der mange supportere mistet livet, har det å gå på kamp blitt en moralsk erfaring; det offentlige rommet er overvåket og regulert av politi og private aktører som påberoper seg ordensmaktfunksjoner. Fans får ikke synge ”upassende” sanger, drikke alkohol, skal sitte framfor å stå, innbakte praksiser som forsøkes sensurert.

Men det stopper ikke der. Igjen må man vende øyne mot de britiske øyer. Her har man i flere år sett at fansen organiserer seg i egne supporterdrevende klubber, eller har gått sammen i interesseorganisasjoner som kjemper for økt innflytelse (se Brown & Walsh m.fl. 2001, Martin 2007). Denne grasrotbevegelsen utvikler sin egen prosjektidentitet i opposisjon til kapitalkreftene. Et eksempel på fansens uenighet med eierne er tilfellene der fansen har brutt med sin elskede klubb og dannet egne klubber eid og drevet av dem selv (se Brown 2008). Dette var tilfellet med den londonbaserte Wimbledon. Etter en rekke hendelser på slutten av 90-tallet, som oppkjøpet av klubben av de norske forretningsmillionærene Kjell Inge Røkke og Bjørn Rune Gjelsten, nedrykk fra Premier League våren 2000, lave tilskuertall, svikt i TV-inntekter, samt planer om å flytte klubben til Milton Keynes, en annen by som ligger utenfor London, møtte de norske klubbeierne på protester og boikott fra klubbens fans. I 2002 brøt en gruppe supportere ut og dannet AFC Wimbledon, en semi-profesjonell klubb som siden den tid har spilt i de laveste divisjonene i England.

Kapital, staten og fotball

Materialisering av konstellasjoner og sosiale endringer som peker i statens tilbaketrekning og endring mot oligarkisk kontroll, reiser likevel en diskusjon om de tette koblingene mellom stat, fotball og kapitalen, var aktuell da moderne fotball var i sin infantile fase for en mer enn 150 år siden. Spesielt gjelder dette tette koblinger til kapitalen. Jeg understreker

dette fordi et interessant mønster med myten om fotballens tidlige, globale spredning, er nettopp hvordan den illustrerer å ha tette forgreininger til oligarkkorporasjonen. Dette er kanskje en uhørt påstand. Et sosialt mønster som historisk interesserte fans lærer seg i mytekonstruksjonen om fotballens spredning er idrettens tette koblinger til det som kunne klassifiseres som multinasjonale selskaper. Fans kjenner godt til myten om hvordan deres lokale helligdom ble til gjennom at en gjeng britiske arbeidere som tok seg arbeid utenfor England – som også var ansatt, ja, nettopp, i et multinasjonalt selskap – elsket å spille fotball sammen med en gruppe ”the locals”. Selvsagt skjedde dette en gang på 1800-tallet, da det var global handel på tvers av landegrenser og verdens syv hav.

Et interessant historisk trekk i forskningslitteraturen om idrettens fremvekst på 1800-tallet, er at den ofte fulgte som en følge av britiske handelsinteresser i utlandet (se Russell 1999, Lanfranchi 1994, Giulianotti 1999). Archetti hevder at i etableringen av argentinsk fotball at ”the rapid expansion of the game and its internationalization was also related to the importance of the British colony in the last half of the nineteenth century (1996:203). Archetti viser hvordan mange av de tidligste klubbene i Argentina var dominert av engelskmenn og knyttet til den raske industrialiseringen av landet. Dette reiser spørsmålet om noen av grunnforutsetningene om fotballens spredning fulgte i kjølvannet av to distinkte forhold; å ha tette bånd til multinasjonale selskapers globale økonomiske interesser, og å være tuftet på en eller annen grad av det som kan kalles for kosmopolitisme (Eriksen & Tretvoll 2006). Hvis ikke dette var noen av forutsetningene for fotballens spredning, har de i vesentlig grad spilt en viktig rolle for at en rekke ”lokale” klubber er i live i dag.

Etterdønningene av engelskmennenes historiske innflytelse på lokale fotballkulturer har også gitt liv til en helt ny kiosklitteraturgenre, som har vokst fram de siste årene; engelske fotballforfattere som skriver metervis om idrettens historiske spredning og påpekninger om hvor engelske ikke-engelske klubber egentlig var. Dette er spesielt interessant med spansk fotball. Siden slutten av 90-tallet har det vokst fram et kollektiv av engelske eksperter på spansk fotball (se Burns 1998, Ball 2002). Selv om ikke denne litteraturen gjør det entydig, henter den om at flere av dagens spanske klubber er et forhistorisk produkt av moderniteten og internasjonal kapitalisme. Faktisk blir det påpekt at for mange utenlandske spillere var et problem for noen lag, som FC Barcelona, et forhold som hindret dem på ulike vis opp gjennom historien. I 1901 nektet den katalanske stoltheten å delta i en regional turnering fordi utenlandske spillere ikke var berettiget til å delta (Duke & Collery 1996:27). Problemet var ikke uventet; for mange engelske spillere.

Denne sammenvevingen mellom lokale og eksterne impulser reiser spørsmålet om spanske klubber noen gang har vært ”lokale”. I den grad Latour (1993) har argumentert for at mennesket aldri har vært moderne, er det også like relevant å spørre om mange av dagens klubber noen gang var ”lokale” representasjoner. I dyrkingen av dem, har man tiljublet den kollektive representasjon rundt sosioøkonomiske og demografiske strukturer som klasse, nabolag, by, region eller andre størrelser brukt for å samle fans under en felles paraply. I arbeidet med å fremstå som ”lokal”, er også klubber svært selektive i hva som får prominent betydning i mytedyrkingen av fortiden. En av de vanligste måtene å måle om en klubb er lokal nok, for eksempel, gjøres ved å telle hvor mange spillere som har sin antatte sosiale opprinnelse fra det stedet en klubb gir seg ut for å representere. Jo flere lokale spillere, jo mer lokal er den. Derfor er det som Appadurai (1996) påpeker, alltid ett element av *produksjonen* av det lokale, når man skal ha frem lokale storhetstid.

Spansk fotball representerer et tilfelle for å illustrere forholdet mellom stat, fotball og kapital, en sosioøkonomisk og politisk bakgrunn som er antydning i forskningslitteraturen, men som ikke er viet full oppmerksomhet. Derimot er forholdet mellom stat, nasjon og fotball belyst; Duke og Collerys (1996) arbeid på spansk fotballkultur representerer et klassisk forskningsbidrag med et eksplisitt fokus på statens involvering i fotballsferen. Foruten den enorme forskningslitteraturen som tar for seg voldens betydning i idretten, representerer Duke og Collerys arbeid en illustrasjon på hvordan spansk fotball består av ulike ”fotballnasjoner”. I dag har eksempelvis regionene Baskerland og Katalonia egne nasjonale ”landslag” i fotball, håndball og basketball og spiller oppvisningskamper mot andre landslag. Landslagene i fotball er ikke offisielt anerkjent av UEFA eller FIFA og kan dermed ikke delta i EM eller VM. Men at det regelmessig spilles kamper er en påminnelse om at de historiske spenningene mellom sentrum og periferi i Spania, kombinert med sterke regionalpolitiske bevegelser som har kjempet for økt selvstyre, har gjort at koblingen mellom stat og nasjon aldri har vært fullstendig. Den spanske sentralstaten har kontroll over sitt territorium, men forsøkene på å konstruere en felles spansk nasjonal identitet har aldri vant fram. De taktløse forsøkene på nasjonsbygging har blitt holdt tilbake spesielt på grunn av regional nasjonalisme i Katalonia og Baskerland, også omtalt som sentrale ”motorer” i den spanske økonomien.

Duke og Collerys arbeid er en påminnelse om at fotballsferen er en arena for å forstå det porøse forholdet mellom nasjon og stat, fordi det er blant annet er i folkehøvet på tribunen at nasjonale følelser blir uttrykt. Utviklingen av ulike nasjonale identiteter i forhold til ulike faser i spansk politisk historie har vært gjenstand for analyse i senere og tilsvarende forskningsarbeid. I hovedsak har dette betydd å vise hvordan uttrykkning av regional nasjonalisme knytter seg til supporterbevegelser, forsøkene på nasjonalisering, utenlandsk innflytelse og, ikke uventet, Franco-regimets involvering i spansk idrett. Derfor har blant annet rivaliseringen mellom Real Madrid og FC Barcelona fått mye spalteplass, i tillegg til at baskisk og katalansk nasjonalisme har vært studieobjekt for å vise hvor politisert fotball kan være i Spania (se Goig 2008, Wharton 2007, Spaaij & Viñas 2005).

Klubber som multinasjonale selskaper

Fotball er fremdeles politisert i Spania, men nå har kritikken av sentralregjeringen og uttrykkningen av regional nasjonalisme blitt erstattet av misnøye mot kapitalens og markedets totale dominans av landets største klubber. Tiden etter overgangen fra diktatur til demokratisk styre på slutten av 1970-tallet reflekterer også statens tilbaketrekning, gjennom at klubbers forhold til territorium og den spanske stats involvering har fordampet. De største spanske klubber er i dag deterritorielle størrelser som har vokst ut i fra sin opprinnelige tilhørighet; de er påvirket av globale krefter og fri for statlig innblanding. Klubbpresidenter er ikke utpekt av regjeringen, ansatte i klubbadministrasjonen styrer ikke etter direktiver fra Madrid. *El presidente* og *La Directicva*, klubbstyret på spansk, følger i dag idrettsdemokratiets regler. I styringen av klubbene henter de inspirasjon fra hvordan verdens største multinasjonale selskaper styres. Klubbledere går i dress, legger strategier og vil oppnå gode sportslige og økonomiske resultater. Spanske klubber er ironisk nok basert på en

ikke-profitmodell, som tilsier av overskudd fra drift skal tilbakeføres klubbinfrastruktur og eierne; medlemmene. I motsetning til mange andre europeiske klubber som ofte har rike aktører i ryggen, et forhold som tillates gjennom bruk av investeringsselskaper, er dette en eiermodell som i liten grad er praktisert i spansk fotball. Det er klubbens medlemmer, ofte fansen, eller *los socios* som er klubbens eier. Både Real Madrid og FC Barcelona slår seg hardt på brystet og hevder at de har forankring i fansen. FC Barcelona bruker klubbens medlemsmasse på mer enn hundre tusen til å hevde at den er en av verdens største klubber. Men dette hindrer dem ikke for å opptre som rene multinasjonale fotballselskaper.

Koblingen til multinasjonale selskaper og industrialiseringsprosesser er ingen nyhet i spansk fotball, så vel som i andre fotballkulturer. Fotball er også en importert idrett til Spania; den kom kapitalens veg. På 1870-tallet var det engelske gruvearbeidere som jobbet for det engelske selskapet Rio Tinto Gruop, et multinasjonalt gruveselskap, grunnlagt i 1873, som ble de første utøverne av fotball i Spania. I 1873 gikk selskapene N. M. Rothschild & Sons fra London og de Rothschild Frères fra Paris, sammen med andre investorer om å kjøpe de ulønnsomme gruvene av den spanske regjeringen i Syd-Spania, nærmere bestemt i provinsen Huelva, som er en del av Andalusia. Den eldste klubben i landet, Huelva Recreation Club, ble grunnlagt i 1889 av Dr. Alexander Mackay sammen med britiske arbeidere ansatt i Rio Tinto Company. Men koblingen til kapitalen stopper heller ikke der; FC Barcelona er også et eksempel på en lokal helligdom som sprang ut fra en industriklasse av utlendinger. Klubben følger også i fotsporene i mytedannelsen om fotballens spredning; en utlending, sveitseren Hans Gamper, sammen med gjeng utlendinger, majoriteten engelskmenn, ønsket å organisere seg på fritiden, slik at de kunne få spilt sitt elskede idrett; klubbens tidligste president, medlemmer og aktive spillerne var alle sammen tilknyttet den voksende handelsstanden og tok del i industrialiseringen av Barcelona. Denne handelsstanden besto av engelskmenn, med unntak av forretningsmenn fra Tyskland og Sveits. Men enkelte ganger blir koblingen mellom fotball og multinasjonale selskaper så tett at det er vanskelig å se forskjellen mellom dem. Klubber kan være direkte produkter av selskapene som ofte opptre i rollen som hovedsponsor. Dette medfører at for eksempel at spillerne kan ses på som ansatte i selskapene. I europeisk sammenheng er Parma fra Italia (meierikonsernet Parmalat), PSV Eindhoven fra Nederland (Philips) og Bayer Leverkusen (legemiddelkonsernet Bayer) gode eksempler.

Et av Kapferers (2005) hovedargumenter som viser veksten av oligarkoperasjonen som en ny global statsform, er dens gjentatte angrep på offentlige rom og institusjoner, ikke minst dens nye rolle som forvalter og opprettholder av velferdstilbud overfor staters befolkninger. Kapferer antyder at ulike viktige velferdsoppgaver og forskjellige former for sosial sikkerhet, som skole- og helsetilbud, i større grad utføres og opprettholdes av multinasjonale selskaper. Statens ansvar og plikter overfor befolkningen den skal beskytte og ta seg av outsources til privateide aktører. Samtidig ser man prosesser hvor mange stater i dag innfører ulike typer for unntakslover og konstruerer et bilde av at nasjonalstaten er under konstant angrep, jamfør krigen mot terror og hysteriet rundt svineinfluensa. Dette fører til at individer stilles overfor en situasjon der de må velge mellom frihet eller underkaste seg statens absolutte kontroll. Resultatet er utviklingen av den korporative staten som alarmerer befolkninger om mulige angrep, samtidig som de oppfordrer befolkninger til å hamstre nødvendige produkter for å beskytte seg. Med andre ord, offentlig orden opprettholdes gjennom kontinuerlig skaping av diffuse fiendebilder og med at trygghet garanteres gjen-

nom forbruk av varer og tjenester, et resultat som fører til god fortjeneste til dem som profitterer på krisetider.

Et slikt dystert bilde kan være relevant å trekke til global fotball, men det er kanskje blitt vesentlig vanskeligere å se forskjell på om klubbene i seg selv eller om deres tette koblinger til sponsorer, gjør dem til en arena for markedsføring av multinasjonale selskaper. I dag er det vanlig at klubber tenker global merkevarebygging; klubbens kollektive identitet kan lett omsettes gjennom enten å være del av en autentisk opplevelse, man kan kjøpe alle slags mulige typer varer med klubbfarene på, og se ens favorittklubb på TV hver eneste helg. Klubbene tenker profitt, og har for lengst lagt under seg nye markeder utenfor sin geografiske tilhørighet. Det lokale klientellet, eller lokal fans, er ikke nok, og det har for lengst oppstått et helt nytt marked i det såkalte ”Fjerne Østen”; Kina og Japan, samtidig som man forsøker å etablere seg på det nordamerikanske kontinentet. Etter hvert som de største europeiske klubbene opererer innen disse globale markedene, får de konkurranse med andre kulturelle identitetsprosjekter. En begynner å spørre seg hva de egentlig representerer; er de fremdeles en representasjon på det lokale eller en global merkevare som samler global fans under et metaforisk og deterritorialisert fellesskap? Er den katalanske stoltheten FC Barcelona fremdeles et symbol på Katalonia, eller har det omdannet seg kun til å være et symbol på seg selv og byen Barcelona? Er Liverpool fremdeles et arbeiderklasselag, eller har det omdannet seg til å bli en spansk/amerikansk enklave, gjennom at profilerte spillere og eierne komme fra Spania og USA?

Kapitalens og markedets dominans i global fotball stiller vesentlige spørsmål i hvilken retning idretten går. Klubber beveger seg kanskje i retning av global underholdningskultur, en form for disneyisering av lokal fotballkultur. Opplevelsene og erfaringene med å besøke en stor klubb består av å kjøpe en overpriset klubbtrøye, betale en slant for å komme inn på et fotballtomt stadion, besøke det lokale fotballmuseet og avslutte turen med junkfood på en lokal McDonalds, praksiser som utvikler og innretter fotballen i retningen av et fotballmessig *Disneyland*, en underholdnings- og fornøylespark eid av den nye kategorien av multinasjonale selskaper.

Litteratur

- Anderson, Sarah & Cavanagh, John (2000) *Top 200. The rise of corporate power* Washington DC: Institute for policy studies
- Appadurai, Arjun (1996) *Modernity at large: cultural dimensions of globalization* Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press
- Archetti, Eduardo (1996) “In Search of National Identity: Argentinean Football and Europe” i J.A Mangan) *Tribal identities. Nationalism, Europe, Sport* London & Portland, Oregon: Franck Cass
- Armstrong, Gary & Giulianotti, Richard (2001) “Afterword: Constructing Social Identities: Exploring the Structured Relations of Football Rivalries” i *Fear and Loathing in world football* (G. Armstrong & R. Giulianotti) Oxford & New York: Berg
- Aretxaga, Begoña (2003) “Maddening states” i *Annual review of Anthropology* 2003/32
- Ball, Phil (2002) *White Storm. The story of Real Madrid* Edinburgh & London; Mainstream Publishing
- Bakan, Joel (2004) *The Corporation. The Pathological Pursuit of Profit and Power* London: Constable
- Brown, Adam (2008) “Politics, Theory and Practice. ‘Our club, our rules’: fan communities at FC United of Manchester” i *Soccer & Society*, 2008/3
- Brown, Adam & Walsh, Andy (2001) “Football Supporters’ Relations with Their Clubs: A European Perspective” i *The Changing Face of the Football Business. Supporters Direct* (S. Hamil, Sean, J. Michie, C. Oughton & S. Warby), London, Portland, Oregon: Frank Cass Publishers

- Burns, Jimmy (1998) *Barça – A People's Passion London*: Bloomsbury Publishing
- Cohen, Ronald (1978) "Introduction" i *Origins of the state. The Anthropology of political evolution* (R. Cohen & E.R. Service) Philadelphia, PN: Institute for the study of human Issues
- Duke, Vic & Crolley, Liz (1996) *Football, nationality and the state* Harlow; Longman
- Fagertun, Anette, Fosshagen, Kjetil, Teig, Inger Lise & Bertelsen, Bjørn Enge (2006) "Antropologien og staten. En innledning" i *Norsk Antropologisk tidsskrift* 2006/3-4
- Ferguson, James & Gupta, Akhil (2002) "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality" i *American Ethnologist* 2002/4
- Eriksen, Thomas Hylland & Tretvoll, Halvor Finess (2006) *Kosmopolitikk: en optimistisk politikk for det 21. århundre* Oslo: Cappelen
- Geertz, Clifford (2004) "What Is a State If It Is Not a Sovereign? Reflections on Politics on Politics in Complicated Places" i *Current Anthropology* 2004/5
- Geertz, Clifford (1980) *Negra. The theatre state in nineteenth-century Bali* Princeton, NJ: Princeton University Press
- Giulianotti, Richard (1999) *Football. A sociology of the global game* Cambridge: Polity Press
- Goig, Ramón Llopis (2008) "Identity, nation-state and football in Spain. The evolution of nationalist feelings in Spanish football" i *Soccer & Society* 2008/1
- Haddal, Kjetil & Haugsbakken, Halvdan (2004) "Markedspenstrasjonen: Nye utfordringer i studiet av supportere og fotball" i *Betwixt and Between Sosialantropologistudentenes årbok 2004* Oslo: Sosialantropologisk institutt
- Hardt, Michael & Negri, Antonio (2000) *Empire* Cambridge, MS & London: Harvard University Press
- Haugsbakken, Halvdan (2004) *A social anthropological study of Dracs: a group of FC Barcelona supporters: Negotiating supporter identity in relation to the market penetration of international football* Universitetet i Bergen: Institutt for sosialantropologi
- Herzfeld, Michael (1992) *The Social production of indifference. Exploring the symbolic roots of Western bureaucracy* New York: Berg
- Kapferer, Bruce (2005) "Introduction: Oligarchic Corporations and New State Formations" i *Oligarchs and Oligopolies: New Formations of Global Power* (B. Kapferer) New York & Oxford: Berghahn Books
- Kapferer, Bruce (2004) "Introduction: Old Permutations, New Formations? War, State, and Global Transgression" i *State, War, Sovereignty: Civil Violence in Emerging Global Realities* (B. Kapferer) New York & Oxford: Berghahn Books
- Lanfranchi, Pierre (1994) "Exporting football: Notes on the development of football in Europe" i R. Giulianotti, Richard & J. Williams) *Game Without Frontiers* Aldershot: Arena.
- Latour, Bruno (1993) *We have never been modern* New York: Harvester Wheatsheaf
- Lee, Simon (1998) "Grey Shirts to Grey Suits. The political economy of English football in the 1990s" i *Fanatics! Power, identity, and fandom in football* (A. Brown) London: Routledge
- Martin, Paul (2007) "Football, Community and Cooperation: A Critical Analysis of Supporter Trusts in England" i *Soccer & Society*, 2007/4
- Nonini, Donald (2005) "Making the case for kleptocratic oligarchy (as the Dominant Form of Rule in the United States)" i *Oligarchs and Oligopolies: New Formations of Global Power* (B. Kapferer) New York & Oxford: Berghahn Books
- Russel, David (1999) "Associating with Football: Social identity in England 1863-1998" I (G. Armstrong G. & R. Giulianotti) *Football Cultures and Identities* Houndmills, Basingstoke and London: MacMillan Press
- Sahlins, Marshall (2004) *Apologies to Thucydides. Understanding history as culture and vice versa* Chicago & London: University of Chicago Press
- Sennett, Richard (2000) *The Corrosion of Character: Personal Consequences of Work in the New Capitalism* New York: W.W. Norton and Company
- Service, Elman R. (1971) *Primitive social organisation. An evolutionary perspective* New York, NY: Random House
- Sharma, Aradhana & Gupta, Akhil (2006) "Introduction. Rethinking theories of the state in the age of globalization" i *The Anthropology of the state. A reader* (A. Sharma & A. Gupta) Malden, MA: Blackwell Publishing
- Spaaij, Ramón & Viñas, Carles (2005) "Passion, politics and violence: A socio-historical analysis of Spanish Ultras" i *Soccer & Society* 2005/1
- Strange, Susan (2004) *The retreat of the state. The diffusion of power in the world economy* Cambridge: Cambridge University Press
- Sugden, John, Tomlinson, Alan & Darby, Paul (1998) "FIFA versus UEFA in the struggle for the control of world football" i *Fanatics! Power, identity, and fandom in football* (A. Brown) London: Routledge
- Taylor, Christopher (1999) *Sacrifice as terror. The Rwandan genocide of 1994* Oxford & New York: Berg Books

-
- Trouillot, Michel-Rolph (2003) *Global transformations. Anthropology and the modern world* New York & Houndmills: Palgrave Macmillan
- Wharton, Barrie (2007) "Reflections on the New fiesta nacional(ista); Soccer and Society in Modern Spain" i *Soccer & Society* 2007/4